

MCIMSD 2020 (Volume II) :

(A collection of articles, essays and research papers submitted to International conference on Intangible cultural Heritage, MCIMSD 2020 held at Pune on 21 to 24 February, 2020)

ISBN978-81-89730-35-2

Publisher:

Lokvidya Prakashan

Indian Institute of Social Sciences and Folklore Research,
Shivram Nagar, Parbhani 431 401

First edition:

21 February, 2020

All rights are reserved

Printer:

Pranav Printers

Sadashiv Peth, Pune

Price:

500 INR

No one should use any part of this book for any purpose without the prior permission of the editor.

The text contained in this book are articles, essays, research papers by various researchers, authors submitted to the International conference on Intangible cultural Heritage, MCIMSD 2020 held at Pune on 21 to 24 February, 2020. Editor does not necessarily agree with the thoughts and opinions of the authors involved in this book. The author will solely responsible for his / her writing.

कैकाडी समाज परंपरा व सद्यस्थिती : एक दृष्टीक्षेप

प्रा.विठठल विश्वनाथ जाधव

ग्रंथपाल,

दयानंद वाणिज्य महाविद्यालय, लातूर

महाराष्ट्र भारत

jadhavvitthal7@gmail.com

प्रस्तावना :

कोणत्याही एका ठिकाणी स्थायिक स्वरूपाची वस्ती न करता उपजीविकेसाठी सतत आणि वरचेवर स्थलांतर करणाऱ्या जमाती म्हणजे भटक्या जमाती. अनादी काळात टोळी करून राहणारा आदिमानव होता. उदरनिर्वाहाचे कोणतेही साधन नसणारा माणूस सतत भटकंती करित होता. संघर्षाच्या काळात दुर्बल टोळ्यांचे तर हे जीवनच बनले. पुढे मानवाला चरित्राचे साधने माहित होत गेली तरीही जीवन स्थिर करणे शक्य झाले नाही, ते भटकतच राहिले. या लोकांना आजही कायम उदरनिर्वाहासाठी साधने उपलब्ध नाहीत. परिणामी त्यांचे जीवन मागासलेले, अस्थिर, दरिद्री व दुर्लक्षित झाले आहे. या परिस्थितीत आजही फारसा फरक पडलेला नाही. भटकणे हाच त्यांचा स्थायी भाव झाला आहे.

पिढ्यांपिढ्या खितपत पडलेला कैकाडी समाज, “दुसऱ्याची हागणदारी ती आमची वतनदारी” समजून चालणारी पुर्वीची पिढी, इंग्रजांनी १८७१ सालचा कायदा करून जन्माला येण्याअगोदरच गुन्हेगार ठरविले. समाजापासून दूर रानावनात दिवस काढायचे. इंग्रज केव्हाही चोरीच्या गुन्ह्याखाली पकडून अटक करायचे. गावात पोलीस पाटलांकडे हजेरी द्यायची. सतत भटकंती असतानाही आपली कला आणि बोली भाषा जोपासली ती वृद्धिगत केली; पण काळाच्या ओघात आज प्लॅस्टिकमुळे कैकाडी काम जवळपास बंद होण्याच्या मार्गावर असून तरूण बेरोजगार आहेत. तर संपूर्ण समाज विखुरल्याने भाषा सुध्दा लोप पावत चालली आहे. नवीन पिढीला पिढीजात व्यावसाय अथवा बोली भाषा अवगत नसल्याचे चित्र दिसत आहे. कैकाडी समाजाने परंपरा जपली पण परंपरागत व्यावसाय लोप पावल्याने सद्यस्थिती भयावह आहे. संशोधक स्वतःच कैकाडी जातीत जन्मला असल्याने जातीतील परंपरा, चाली, रूढी, सामाजिक जाणिवा स्वतः अनुभवल्याने हा लेख कैकाडी समाज परंपरा व सद्यस्थितीवर टाकलेला एक वास्तवदर्शी दृष्टीक्षेप आहे.

विमुक्त जाती :

भारतीय समाजातील वंशपरंपरेने आणि सामाजिक प्रथेनुसार गुन्हेगारीवर व भटक्या वृत्तीवर गुजराण करणाऱ्या काही जाती—जमातींना ब्रिटीश अमदानीत गुन्हेगार जाती म्हणून ओळखण्यात येत होते व तशी त्यांची शासकीय नोंद करण्यात येत होती. त्यांच्या हालचालीवर पोलिसांचे नियंत्रण

असे. ठराविक बंदिस्त वसाहतीत पोलिसांच्या देखरेखीखाली राहण्याची सक्ती त्यांच्यावर होती. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर जन्माधिष्ठित विषमतेच्या तत्त्वावर आधारलेली ही शासकीय प्रथा, स्वतंत्र भारताच्या समाजाच्या निर्मितीत पायाभूत म्हणून मानल्या गेलेल्या सामाजिक समतेच्या तत्त्वविरुद्ध आहे, हे लक्षात आल्यामुळे ब्रिटिश अमदानीतील या जाती-जमातींच्या संदर्भात तयार केलेला गुन्हेगार जमातीचा कायदा ३१ ऑगस्ट १९५२ रोजी रद्द करण्यात येऊन त्यांच्या हालचालीवरील व राहण्यावरील सर्व निर्बंध काढून टाकण्यात आले. म्हणून या जाति-जमातींना स्वतंत्र भारतात 'डिनोटिफाईड' म्हणजे नोंदणीर्जित किंवा विमुक्त जाती-जमाती या संज्ञेने ओळखण्यात येते.

काही जमातींचा गुन्हेगार जमाती म्हणून शासकीय स्तरावर नोंद करण्याची व त्या अनुषंगाने त्यांना वागणूक देण्याच्या प्रथेची सुरुवात ब्रिटिश अमदानीच्या सुरुवातीच्या कालखंडात १७९३ साली निर्माण केलेल्या 'रेग्युलेशन २६' या अधिनियमाने झाली. याचे पुढे रूपांतर ठगी व डकॉईटी खात्याच्या निर्मितीत झाले. १८६० साली भारतीय दंड संहिता (इंडियन पीनल कोड) अमलात आली. पुढे १८७१ मध्ये गुन्हेगारी जमाती कायदा (क्रिमिनल ट्राइब्युनल अॅक्ट) करण्यात आला व या कायद्याचे १९२४ सालच्या गुन्हेगार जमाती केंद्रीय अधिनियम (क्रिमिनल ट्राइब्युनल सेंट्रल अॅक्ट) या कायद्यात रूपांतर झाले. हा कायदा १९५२ पर्यंत अमलात होता. तो ३१ ऑगस्ट १९५२ रोजी रद्द करण्यात आला व आतापर्यंत गुन्हेगार जमाती म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या जाति-जमातींना विमुक्त जाती-जमाती या संज्ञेने ओळखण्यात येऊ लागले.

महाराष्ट्रात १९८६ च्या शासकीय परिपत्रकानुसार २८ भटक्या जमाती व १४ विमुक्त जाती आहेत. बेरड, बेस्तर, भामटा, कैकाडी, कंजारभाट, कटाबू, बंजारा, पालपारधी, राजपारधी, राजपूत भामटा, रामोशी, वडार, वाघरी, व छप्परबंद या १४ विमुक्त जाती होत. भटक्या जमाती मध्ये गोसावी, बेलदार, भराडी, भुते, चित्रकथी, गारूडी, घिसाडी, गोंधळी, गोपाल जोशी, कोल्हाटी, नंदीवाले, पांगुळ, वासुदेव, बहुरूपी या काही प्रमुख जाती आहेत. कैकाडी समाजातील काही तत्सम जाती म्हणून अ) धोंतले ब) कोरवा क) माकडवाले किंवा कोंचीकोरवा ड) पामलोर इ) कोरवी इत्यादी जाती आढळतात. तसेच गाव कैकाडी आणि चोर कैकाडी अशाही काही पोटजाती सांगितल्या जातात. महाराष्ट्रात विमुक्त जातींची (व्हिजे) संख्या १४ असून या प्रवर्गास ३ टक्के आरक्षण मिळत आहे.

न्याय व गृह खात्याची परिपत्रके:

ही जमात न्यायखाते क्रमांक ३४१३, दि.०३ मे १८९२ अन्वये गुन्हेगार म्हणून घोषित करण्यात आली. १९१५ ला ठाणे, नागपूर, विजापूर, सोलापूर, कन्नड या जिल्हयांत मुंबई व तिच्या उपनगरांत कैकाड्यांना गुन्हेगार घोषित करण्यात आले. (न्या खाते क्रमांक ५५१८, दि.१८ ऑगस्ट १९१६, क्रमांक ५७८२ दि.२९ ऑगस्ट १६, क्रमांक ६३६६ दि. ०८ एप्रिल १९१८, क्रमांक २४२३-१ दि. २५ जानेवारी १९२३, क्रमांक २३-३१५ दि.२१ फेब्रुवारी १९२३, क्रमांक १७९४ दि.२० सप्टेंबर १९२३)

वरील सर्व निर्णय गृहखाते क्रमांक ४५८३/२, दि.१६ फेब्रुवारी १९२९ अन्वये कायम करण्यात आले. गृहखाते क्र.९३५६/३/२० दि.२३ जून १९३१ अन्वये या जमातीला सेक्सन १०(१) (ए) (बी) अन्वये प्रतिबंधित करण्यात आले. तसेच गृहखाते क्रमांक ९३५६-३/२२ दि.२३ जून ३१ अन्वयक त्यांना कलम १० (२) लावण्यात आले. १९३१ च्या जनगणनेनुसार कैकाडी जमातींची संख्या १२१० होती. १९२४ साली वसाहतीच्या नोंदीत कैकाड्यांची संख्या ३५७ होती, तर १९३६ साली ती ११७ होती. १९३७ साली ४३७ पेक्षा जास्त कैकाडी वसाहती किंवा मुक्त गावांमध्ये रहात होते. ३१ मार्च १९४८ ला ४७९ कैकाडी वसाहतीमध्ये तर ५८१ कैकाडी मुक्त वसाहतीमध्ये रहात होते. १२ ऑगस्ट १९४९ ला १०८ कैकाडी वसाहतीमध्ये तर २०४८ कैकाडी मुक्त वसाहतीमध्ये रहात होते. (लक्ष्मण माने १९९७)

भारतात कैकाडी लोकांचे वसतिस्थान :

कैकाडी लोकांच्या मुळ वस्तीस्थानाविषयी व्ही.राघवय्या (१९६८, पान १७३), लक्ष्मण माने (१९९७, पान ५७), डॉ.ना.धो.कदम (१९६८, पान ४९), त्रि.ना.अत्रे (१९११, पान नं.४०), प्रभाकर मांडे (१९८३, पान नं.११९) या लेखक व अभ्यासकांनी असे म्हटले आहे की, कैकाडी समुदाय महाराष्ट्रात जरी आढळत असला, तरी तो मूळचा महाराष्ट्रातील समुदाय नाही. ब्रिटिशांच्या जंगलविषयक धोरणामुळे जंगलातून बाहेर पडून उपजीविकेसाठी भटकंती करत हा समाज देशभर पसरला आहे. ही दक्षिणेची द्रवीड संस्कृतीतील प्राचीन जमात आहे. तेलगु तामिळ साहित्याच्या कुरुवंजी नाटकात कुरत्ती चा (कोरवी-कैकाडी स्त्री) असा उल्लेख आहे. कीकट या जातीपासून या जातीची उत्पत्ती झाल्याचा पुरावा दिला जातो. तसेच ही जमात केरळमधून संपूर्ण भारतात स्थलांतरित झाली. केरळ मधील होयसर राजा बल्लाळ प्रथम कैकाडी जमातीचा होता असा एक ऐतिहासिक वारसा सांगितला जातो, हे लोक महाराष्ट्राबाहेरील असून तेलंगण हे त्यांचे वस्तीस्थान सांगितले जाते हे लोक मूळचे आंध्रप्रदेशाच्या किनारपट्टीवर आढळतात. तामिळनाडूतील तेलंगण प्रदेशातील कुरुची भागातील लोक आहेत. तामिळनाडू, केरळ, कर्नाटक, ओरिसा, मध्यप्रदेश, बिहार, झारखंड आणि महाराष्ट्रात आढळतात. वेगवेगळ्या प्रांतात हे वेगवेगळ्या नावांनी ओळखले जातात. उदा. आंध्रप्रदेशात येरकुला, म्हैसूर -कोरच्या, कर्नाटक-कोरवी, मद्रास- कोरवी, मध्यप्रदेश व महाराष्ट्रात कैकाडी म्हणून ओळखले जातात.

महाराष्ट्रातील कैकाडी लोकांचे वसतिस्थान :

महाराष्ट्रामध्ये मुंबई, ठाणे, सातारा, रत्नागिरी, रायगड, नाशिक, धुळे, जळगाव, पुणे, अहमदनगर, सांगली, कोल्हापूर, सोलापूर, औरंगाबाद, बीड, परभणी, उस्मानाबाद, नांदेड, लातूर, चंद्रपूर, अकोला, नागपूर असा जवळपास संपूर्ण महाराष्ट्रात कमीअधिक प्रमाणात कैकाडी समाजाचे लोक आढळतात. विदर्भात मोठ्या प्रमाणात कैकाडी समाजाची वसती आढळते. येथे हे लोक 'अनुसूचित जात' म्हणून ओळखले जातात. तर महाराष्ट्रात सर्वत्र 'विमुक्त जाती' म्हणून ओळखले जातात. हे लोक आंध्र व मध्य प्रदेशातून महाराष्ट्रातील विदर्भ, नाशिक व मराठवाड्यात आले आहेत.

पश्चिम महाराष्ट्रातील लोक कर्नाटक राज्यातून आलेले आहेत. हा फरक कैकाडी बोली भाषेवरून जाणवतो. पश्चिम महाराष्ट्रातील लोकांना कैकाडी बोली भाषेतील काही शब्द वेगळे आहेत. त्यांची मातृभाषा तेलगू तामिळी आणि कानडी या भोषेचे शब्द एकत्र करून एक मिश्रभाषा तयार झाली आहे. त्याला ग्रामीण भागात कैकाडी भाषा असे नाव आहे. या जातीची आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक प्रगती न झाल्यामुळे दारिद्र्याचे जीवन जगत आहेत.

पारंपरिक व्यावसाय :

कैकाडी समाजाचा पारंपरिक व्यावसाय म्हणजे विणकाम. बांबू पासून भाकरी ठेवण्यासाठी टोपली, धान्य साठविण्यासाठी कणगी, शेतातील कणसे खुडून ठेवण्यासाठी हारे, धनगर समाजाला घोडयावर ठेवून कोंबडया वाहून नेण्यासाठी डालगे, घरातील व शेतातील छोटया वस्तू ठेवण्यासाठी पाटया, रात्री कोंबडया डालण्यासाठी झाप, शेतीतील भेंडी, टोमॅटो बाजारपेठेत वाहून नेण्यासाठी करंडे, कोंबडी अंडी उबविताना बसविण्यासाठी कुडीके-उपणी, कणगुली तसेच घराला कूड करण्यासाठी विणलेल्या ताटया, कोकण किनारपट्टीवर कोळी लोकांना समुद्रातून बाहेर मासे वाहून नेण्यासाठी पाहिजे असलेले विशिष्ट प्रकारचे डाल व शेतीउपयोगी विविध प्रकारच्या बांबूच्या वस्तू या जातीचे लोक तयार करून त्यावर उपजीविका करतात.

फोकापासून ही विविध गृहउपयोगी वस्तू बनविल्या जातात. म्हणजे सकाळी रानात जाऊन निळंबू, घाणेरी, कावळी, निरगुडी अशा विविध वेलींचे फोक गोळा करून आणायचे. ते काही तास सुकायला घालायचे, म्हणजे त्यांच्या मधील चीक कमी होतो. त्यानंतर त्यापासून विणकाम करायचे, बांबूपासून ज्या वस्तू बनविता येतात त्याच वस्तू फोकापासूनही बनविता येतात. सिंधीपासूनही अनेक वस्तू बनविता येतात हे या जातीचे तंत्रज्ञान आहे.

दुय्यम व्यावसाय :

कैकाडी समाजाची सुरुवातीच्या काळात उदरनिर्वाहासाठी जंगल होते. नंतर १८७१ च्या कायदयाने गुन्हेगार ठरविल्याने उदरनिर्वाहासाठी गुन्हेगारीही काही काळ केली. त्यानंतर ३१ ऑगस्ट १९५२ रोजी हा कायदा रद्द करण्यात आला व आतापर्यंत गुन्हेगार जमाती म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या जाती-जमातींना विमुक्त जाती-जमाती या संज्ञेने ओळखण्यात येऊ लागले. तेव्हा मिळेल तिकडे आपला व्यावसाय करत तसेच मुख्य व्यावसाय बंद झाल्यावर दुय्यम व्यावसाय म्हणून डुकरे पाळणे व त्यांची मोठया प्रमाणात पैदास करण्याचा दय्यम व्यावसाय आजही केला जातो. गाढवाकडून आणि डुकरे हे कैकाडयांचे मुख्य पाळीव प्राणी म्हणून ओळखले जातात. आजही सांगली, हरीपूर या गावात अनेक कैकाडी कुटुंब गाढवाचे काम करताना दिसतात. या परिसरात वीटभट्टीचा व्यावसाय मोठया प्रमाणात असल्यामुळे वीटभट्टीसाठी माती एकत्र करावी लागती. मातीचे मोठ मोठे ढिगारे तयार करण्यासाठी गाढवाचा वापर होतो. कारण ढिगाऱ्यावर माती नेण्यासाठी गाढवाशिवाय दुसरा पर्याय नाही. त्यामुळे ज्यांच्याकडे गाढवे आहेत अशा लोकांना खूप मागणी आहे. आधी ठराव

करूनच व अंगावर पैसे देऊन संपूर्ण कुटुंब कामावर जाते. तसेच वसई सारख्या ठिकाणी इमारतीचे खड्डे खोदून ती माती बाहेर वाहून नेण्यासाठी सुध्दा अनेक कुटुंब कामावर जात आहेत. आज एका गाढवाची किंमत २० हजार ते ३० हजारावर असून जेजुरी आणि माळेगात येथे गाढवाची मोठी यात्रा भरते.

लग्नसराईत बॅन्ड पथकाला मोठी मागणी असते. अनेक कैकाडी समाजाची बॅन्ड पथके आहेत. कैकाडी समाजाने संगीताची साधना जपलेली आहे. पारंपरिक बॅन्ड पथकापासून आधुनिक बॅन्ड पथकापर्यंत अनेक जणांच्या बॅन्ड पार्टीचा असल्याचे आढळते. सुरुवातीस बॅन्ड पथकामध्ये ढोल, पडघम, कलाट, ट्राम्पेट, एवढीच वाद्य असायची. काही मोठ्या पार्टीमध्ये गायक महिला व पुरुष असायचे, नंतरच्या काळात ऑर्गन आल्यामुळे १२ व्होल्टची बॅटरी सायकलला लावयाची पुढे भोंगा असायचा व ऑर्गनवर गाणे वाजवले जायचे, त्यास साथ सर्व वाद्यांची असायची, आता सायकलची जागा चारचाकी वाहनांनी घेतली आहे. जशी बॅन्ड पथके कैकाडी समाजाची आहेत तशीच लग्नमध्ये नवरदेवाची मिरवणूक काढण्यासाठी घोडा सांभाळण्याची परंपराही समाजात खूप दिवसापासून आहे.

शेतकऱ्याकडून चिंचेच्या झाडाला फुले आली असतानाच त्या झाडावर किती पोती चिंचा पडतील याचा अंदाज बांधून त्याच वेळी ते झाड तेवढ्या सिझनपुरते विकत घ्यायचे व त्यानंतर चिंचा मोठ्या झाल्यावर त्याची साल व चिंचोके वेगळे करून बाजारपेठेत विकायचे हा ही व्यावसाय शिरवळ, खंडाळा, सातारा व पुणे जिल्हयामध्ये खूप प्रमाणात हे लोक करताना पाहयला मिळतो.

सद्यस्थितीत पारंपरिक व्यावसाय पूर्ण बुडाला असून बांबूपासून बनविण्यात येणाऱ्या कणगी कुठेही दिसत नाहीत त्याऐवजी पोती किंवा लोखंडाची कणिंग पाहयला मिळते. सातारा जिल्हयात वाई येथे टोमॅटो बाहेर विक्रीसाठी पाठविण्यासाठी करंडे खूप प्रमाणात लागायचे. भुईंज सारख्या एका गावात किमान ४० ते ५० कैकाडी समाजाची कुटुंब आपली गुजराण करीत होती. परंतु आता टोमॅटो वाहून नेण्यासाठी प्लॅस्टिकचे कॅरेट निघाल्यामुळे एवढी कुटुंब बेरोजगार झाली आहेत. ग्रामीण भागात लोखंडामुळे कोंबड्यासाठी बनविण्यात येणारा झाप, कुडीके ही बंद झाले आहेत. तसेच कोकणातही प्लॅस्टिकमुळे कैकाडी काम संपुष्टात येताना दिसत आहे. प्लॅस्टिक व लोखंड कैकाडी व्यावसायाच्या विनाशाचे कारण ठरले असून कैकाडी समाज बांधव आता इतर व्यावसायाकडे वळत आहेत.

कैकाडी जातीतील विवाहसंबंध :

कैकाडी समाजात लग्न लावताना कुळाचा विचार केला जातो. समाजात अजुनही कुळाला अतिशय महत्त्व आहे. समाजात प्रत्येक कुळाचा दर्जा ठरलेला आहे. त्या त्या दर्जाप्रमाणे कुळातील लोक आपापसात व्यवहार करतात. कैकाडी समाजात एकाच कुळात बेटीव्यवहार होत नाही. हुंडयाबाबत कैकाडी समाजाची विचारसरणी अतिशय चांगली होती. आजच्या समाजाला जणू ती मार्गदर्शक होती. हुंडा मुलाने मुलीला द्यायचा अशी अतिशय प्रगत विचारसरणी या समाजामध्ये होती. आज हुंडयासाठी आत्महत्या मुली करत असताना दिसतात, या समाजासाठी ही पध्दत

आदर्शवतच मानावी लागेल. तसेच पत्नीचा मृत्यू अथवा काडीमोड झाल्यास दुसरे लग्न करण्याची प्रथाही आहे. जसे पतीला अधिकार आहेत तसेच पत्नीलाही दुसऱ्या लग्नाचा अधिकार आहे. कैकाडी समाजात सर्व सण साजरे करतात. मांडरची काळूबाई, यल्लामाय, जेजुरीचा खंडेराया व मरीआई ही त्यांची कुलदैवत आहे, या देवांच्या यात्रेमध्ये कैकाडी समाजाचे लोक आवर्जून उपस्थित असतात. फलटण तालुक्यातील कुरवली या गावात काळूबाईची यात्रा भरते या यात्रेत फक्त कैकाडी समाजाचे लोकच असतात. भूत लागणे, भानामती, करणी, मूठ मारणे, अंगात येणे या गोष्टींवर त्यांचा विश्वास आहे. देवदेवतांना कोंबडी, बकरी बळी देणे तसेच जावळ कापतानाही बकऱ्यांचा बळी दिला जातो. माणसांच्या अंगात आल्यानंतर एकसारखे घुमतात. देवांच्या नावाने नवस बोलतात व बोलल्याप्रमाणे तो नवस फेडूनही टाकतात. अशा प्रकारे पिढ्यांपिढ्या या समाजाचे चक्र चालू आहे. देवांच्या नावाने सर्वस्व झोकून दिलेला हा समाज आहे. या समाजात अंधश्रद्धेचे प्रमाण फार मोठे आहे. कैकाडी समाजात जातपंचायत न्यायदानाचे कार्य करित होती. जातपंचायतीची प्रथा बंद पडली आहे. सध्या या जातीचे वेगवेगळ्या मोठ्या शहरात वधु-वर सूचक मेळावे भरत आहेत. सोशल मिडीयाच्या माध्यमातूनही वधु वर परिचय होत आहे. आंतरजातीय विवाहही होत आहेत. परंतु समाज अजूनही आंतरजातीय विवाहाच्या विरोधातच आहे.

बुरूड आणि कैकाडी जातीतील फरक :

बुरूड आणि कैकाडी ह्या दोनही जाती वेगवेगळ्या आहेत. परंतु समाजामध्ये बुरूड हीच जात जास्त परिचित आहे. दोनही जातींचा विणकाम हाच व्यावसाय आहे. कैकाडी लोकांनी विणलेली टोपली बुरूड समाजातील लोक कैकाडी समाजाकडून खरेदी करतात किंवा स्वातः विणतात व बाजारपेठेत विकतात. त्यामुळे समाजामध्ये बुरूड ही जात परिचित आहे. बुरूड सुपे आणि दुरडी बनवितात ती कैकाडी लोकांना विणता येत नाहीत. तसेच ईळा (कोयता) धरण्याची पध्दत बुरूड समाजाची पायात असते तर कैकाडी समाज तो छातीला लावून बांबूपासून कांब्या काढत असतो. या दोनही समाजामध्ये रोटी बेटी व्यावहार होत नाहीत. भाषा भिन्न आहे. बुरूड समाज अनुसूचित जाती या प्रवर्गामध्ये मोडतो तर कैकाडी समाज विमुक्त जाती या प्रवर्गामध्ये मोडतो.

कैकाडी जातीतील परिचित व्यक्ति :

अ) कैकाडी महाराज : कैकाडी समाजातील प्रसिध्द संत म्हणजे राजाराम भागुजी जाधव उर्फ कैकाडी महाराज होय. त्यांचा जन्म मांडवगण ता. श्रीगोंदा जि. अहमदनगर या ठिकाणी १९०७ रोजी झाला तर मृत्यू २१ ऑक्टोबर १९७८ रोजी पंढरपूर येथे झाला. त्यांनी अनेक वर्षे जमिनीला पाठ न लावता ध्यानसाधना केली असे सांगितले जाते. त्यानंतर नामजप मंदिर उभारावे अशी इच्छा कैकाडी महाराजांनी त्यांचे धाकटे बंधू तुकाराम काका महाराज यांच्याकडे व्यक्त केली. तुकाराम काकांच्या कल्पनेतून तो वेगळ्या प्रकारचा मठ पंढरपुरामध्ये उभा राहिला आहे. मठाचे बांधकाम जवळ जवळ आठ वर्षे चालले. चक्रव्यूह सारखा प्रदक्षिणा मार्ग व उजव्या बाजूला विविध पुतळे अशी चार मजली रचना मठाची आहे. एकदा मठात प्रवेश केला की, मध्येच ती प्रदक्षिणा सोडता येत नाही. सर्व दालने बघून झाली, की बाहेर पडता येते अशी रचना मठाची असून असंख्य देवांच्या मूर्ती मठामध्ये पाहयला मिळतात. त्यामुळे पंढरपूरला येणारा भक्तगण कैकाडी महाराजांच्या मठाचे दर्शन

घेतल्याशिवाय जात नाहीत, त्यामुळे आपोआपच पंढरपूरला येणाऱ्या भावीकांना कैकाडी जातीची माहिती मिळते.

ब) लक्ष्मण माने : कैकाडी समाजातील लक्ष्मण बापू माने हे त्यांच्या 'उपरा' नावाच्या साहित्यकृतीमुळे संपूर्ण भारतभर परिचित आहेत. उध्वस्त, क्रांतिपथ (कवितासंग्रह), खेळ साडेतीन टक्क्यांचा (लेखसंग्रह), पालावरचं जग (लेखसंग्रह), प्रकाशपुत्र (नाटक), बंद दरवाजा (लेखसंग्रह), भटक्याचं भारूड (विधान परिषदेतील कामाचा लेखाजोखा), विमुक्तायन (महाराष्ट्रातील विमुक्त जमाती : एक चिकित्सक अभ्यास) अशी भटक्या विमुक्तावर लिहलेली त्यांची पुस्तके गाजली आहेत. त्यांच्या 'उपरा' या आत्मकथनाचे हिंदी रूपांतर 'पराया' या नावाने प्रसिध्द झाले आहे. हे आत्मकथन हिंदी शिवाय इंग्रजी, गुजराथी, तामिळ, फ्रेंच, मल्याळम आदी भाषातून अनुवादित झाले आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या विधान परिषदेचे १९९० ते १९९६ या काळात सदस्य होते. त्यांनी २७ मे २००७ रोजी बौध्द धर्म स्वीकारला. परंतु उपरा या आत्मकथनाच्या रूपाने कैकाडी समाजाचे जीवन सर्वासमोर आले.

अशा अनेक व्यक्ती सामाजिक, राजकीय व धार्मिक व उद्योगाच्या क्षेत्रातही अत्यंत प्रेरक काम करित आहेत.

कैकाडी समाजाची सद्यस्थिती :

कैकाडी समाज आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय दृष्ट्या खूपच मागास आहे. पोटापाण्याची कायमची व्यवस्था नसल्यामुळे व कैकाडी काम काळाच्या ओघात लोप पावत चालल्याने या समाजाची स्थिती अगदीच दयनीय झाली आहे. शासनाने वेगवेगळ्या योजना या समाजासाठी आणायला हव्यात. ज्या कल्याणकारी योजना आहेत त्या समाजाला माहित करून दयायला हव्यात. कैकाडी व्यावसायाला शासनाने चालना दिली पाहिजे. पारंपरिक व्यावसाय बंद पडत आहेत. शिवाय शेती स्वताची नाही त्यामुळे बेरोजगारांची संख्या खूप आहे. तसेच नोकऱ्यांमध्ये ३ टक्के आरक्षण आहे. यामध्ये १४ विमुक्त जाती असल्याने या १४ जातीपैकी आरक्षणाचा लाभ पुढारलेल्या आणि संख्येने जास्त असलेल्या जातीच घेत आहेत. गावात एखाद दुसरे कुटुंब असल्याने सामाजिक दबावास हा समाज बळी पडताना दिसत आहे. गावातील कुणाच्या तरी मेहेरबानी वर गावात रहावे लागते. अॅट्रासिटी अॅक्ट हा या समाजाला लागू नाही त्यामुळे संरक्षणाचा मोठा प्रश्न या समाजाला आहे. आज ग्रामीण भागात सुध्दा अनेक तरूण शिक्षण घेऊन पडले आहेत परंतु नोकऱ्या नाहीत. शिक्षणात विशेष सवलती नाहीत. केंद्र सरकारची शिष्यवृत्ती मिळत नाही. तरीही काही तरूणांनी प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करत शिक्षक, डॉक्टर, वकील अशा समाजातील उच्च पदावर कार्यरत असल्याचे दिसून येते परंतु हे प्रमाण अतिशय अल्प आहे. आरक्षणामध्ये या समाजावर अन्याय झाला असून महाराष्ट्रात विदर्भामध्ये कैकाडी जात अनुसूचित जातीत मोडत आहे. तर उर्वरित महाराष्ट्रात हीच जात विमुक्त जातीत मोडत आहे. कैकाडी समाजाला जातीच्या आधारावर विभागणारा हा प्रकार घटनाबाह्य आहे. महाराष्ट्रात एकच जात दोन प्रवर्गांमध्ये विभागली आहे. कैकाडी समाजाने २००४ मध्ये ही बाब शासनाच्या निदर्शनास आणून दिली. त्यानंतर विमुक्त जाती व भटक्या

जमातीच्या अभ्यासाकरिता सरकारने उच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्ती मा.बापट यांचा आयोग नेमला. त्याचा अहवाल २००७ मध्ये सरकारकडे आला. सरकारने तो डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर केंद्राकडे पाठवला. त्याच्यावर अजून कारवाई नाही. हा समाज देशातील १५ राज्यांमध्ये अनुसूचित जातीमध्ये आहे. तर महाराष्ट्रामध्ये विदर्भ वगळता विमुक्त जातीमध्ये आहे. हा फार मोठा अन्याय या समाजावर झाला आहे. आता समाज जागा होत आहे. अनेक चळवळी आंदोलने व संघटनात्मक बांधणीला हा समाज चांगला प्रतिसाद देताना दिसत आहे. राजकारणात विशेष कैकाडी समाजातील लोक पाहयला मिळत नाहीत याचे कारण गावामध्ये फारच कमी लोकसंख्या असल्यामुळे मोठ्या समाजाच्या दबावात हा समाज काम करताना दिसत आहे. राजकीय आरक्षण नसल्यामुळे एखाद दुसरा आमदार सोडला तर यांचे प्रतिनिधी विधानसभेत अथवा संसदेत पाहयला मिळत नाहीत. २०१९ च्या मोहोळ विधानसभा निवडणुकीमध्ये श्री.यशवंत विठ्ठल माने हे निवडून आले असून महाराष्ट्रातील कैकाडी समाजाचे ते एकमेव सदस्य आहेत. महाराष्ट्रातील कैकाडी समाज जागृत करण्यासाठी कैकाडी समाजातील अनेक संघटना पुढे येताना दिसत आहेत. त्यापैकी संत कैकाडी महाराज समाज संघटना, जय कुळवे कर्मचारी संघ, अखिल भारतीय कैकाडी महासंघ, आदी वेगवेगळ्या संघटनांच्या शाखा गावोगावी झाल्या आहेत. अशा अनेक संघटना व सामाजिक कार्यकर्ते यांच्या माध्यमातून कैकाडी समाज एक होताना दिसत आहे. तसेच आपल्या मुलांनी शिक्षण घ्यावे ही तळमळ पालकांमध्ये दिसत आहे.

सारांश :

ब्रिटिशांच्या जंगलविषयक धोरणामुळे जंगलातून बाहेर पडून उपजीविकेसाठी भटकंती करत कैकाडी समाज देशभर पसरला आहे. इंग्रजांनी १८७१ सालचा कायदा करून जन्माला येण्याअगोदरच गुन्हेगार ठरविले. ठराविक बंदिस्त वसाहतीत पोलिसांच्या देखरेखीखाली राहण्याची सक्ती त्यांच्यावर होती. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर जन्माधिष्ठित विषमतेच्या तत्त्वावर आधारलेली ही शासकीय प्रथा बंद झाली. परंतु पोट भरण्याचा कायमचा पर्याय या जातीकडे नसल्यामुळे जिथे पोट भरेल अशा ठिकाणी आजही भटकत आहे. पारंपरिक व्यावसाय विणकाम काळाच्या ओघात प्लॅस्टिकमुळे बंद पडत चालले आहे. बॅन्ड वाजविणे, वरातीसाठी घोडा नाचविणे, चिंचेचा व्यावसाय, गाढवाचे काम या व्यावसायात ही अनेक जातीचे लोक आल्याने हा ही व्यावसायात काम करणाऱ्या लोकांची संख्या कमी होत चालली आहे. पर्यायाने वेगवेगळ्या व्यवसायात कैकाडी समाजाचे लोक मजुरी करताना दिसतात. सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक क्षेत्रात आजही हा समाज खूपच पिछाडीवर आहे. परंतु समाधानाची बाब म्हणजे सामाजिक, शैक्षणिक चळवळ उभी रहात आहे. अनेक कुटूंब सुधारणा करीत आहेत. तसेच सामाजिक आरक्षण अनुसूचित जातीचे मिळविण्यासाठी संघटनात्मक मोर्चे बांधणी करण्याचे काम चालू आहे.

निष्कर्ष :

१. कैकाडी समाजाचा 'अनुसूचित जाती' मध्ये समावेश करावा. महाराष्ट्रात विदर्भामध्ये हा समाज अनुसूचित जातीमध्ये आहे.

२. कैकाडी समाजाचे सामाजिक जीवन पूर्णपणे प्रगत समाजापेक्षा भिन्न आहे. त्यांच्यात राजकीय, आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक प्रगती झालेली नाही.
३. आजही कैकाडी जातीकडे इतर समाजाचा पाहण्याचा दृष्टिकोण बदललेला नाही.
४. कैकाडी समाज संपूर्ण महाराष्ट्रभर विखुरलेला आहे. स्वातंत्र मिळून ७० वर्षे झाली तरी या समाजाच्या प्राथमिक गरजा भागलेल्या नाहीत. अन्न, वस्त्र व निवारा यांच्या शोधात अजूनही भटकंती चालूच आहे.
५. शासनाच्या कल्याणकारी योजनेची माहिती समाजातील तळागाळापर्यंत पोहचविली पाहिजे.
६. अंधश्रद्धा निर्मूलनाच्या बाबतीत सामाजिक संघटनानी पुढाकार घेऊन या समाजातील अशिक्षित लोकांना जागृत केले पाहिजे. तसेच या समाजातील सुशिक्षित पिढीने अशिक्षित पिढीच्या समृद्धीसाठी प्रयत्न केले पाहिजेत.
७. कैकाडी समाजासाठी ज्या आश्रमशाळा व वसतिगृह आहेत त्याची माहिती या लोकांपर्यंत पोहचविली पाहिजे.
८. शासनाने विणकाम व्यावसायाला चालना दिली पाहिजे. तसेच कैकाडी बोली भाषेचे संवर्धन करण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले पाहिजेत.
९. कैकाडी समाजातील आर्थिक परिस्थिती कमजोर असणाऱ्या कुटूंबातील विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक सवलती, शिष्यवृत्ती अधिक प्रमाणात मिळाल्या पाहिजेत.

संदर्भ सूची :

१. माने, लक्ष्मण, (२०१२), उपरा, मुंबई ग्रंथाली प्रकाशन
२. गायकवाड, लक्ष्मण, (२०१८), उचल्या, औरंगाबाद साकेत प्रकाशन
३. मराठी विश्वकोश, खंड १६, पान नं.७५२
४. मराठी विश्वकोश, खंड ४, पान नं.२७७
५. माने, लक्ष्मण, विमुक्तायन, मुंबई मौज प्रकाशन
६. माने, लक्ष्मण, (१९९०), पालावरचं जग, पुणे श्रीविधा प्रकाशन
७. अंकुशकुमार नथ्युजी चव्हाण, (२००८), मराठीतील भटक्या –विमुक्तांची आत्मकथने : स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये
८. अर्जुन पांडूरंग जाधव, (२००७), सामाजिक आर्थिक पैलू आणि संज्ञापनाचे जाळे : कैकाडी समुदायाचा एक अभ्यास
९. <https://mr.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%95%E0%A5%88%E0%A4%95%E0%A4%BE%E0%A4%A1%E0%A5%80>
१०. <http://mr.vikaspedia.in/social-welfare/92e93e928935935902936-93693e93894d92494d930/91594891593e921940>